

УДК 821.162.1

Олена Ткачук
Київський національний університет імені Тараса ШевченкаУКРАЇНА В РАННІЙ КРИТИЦІ, ЕПІСТОЛЯРІЇ
ТА МЕМУАРИСТИЦІ ДЖОЗЕФА КОНРАДА

Стаття присвячена дослідженню дискурсу України в епістолярії і мемуаристиці Джозефа Конрада та ранній критиці в контексті ідентифікації поляка, що народився в Україні, а також висвітленню питання визначення України як одної з інтегральних частин Польщі після третього поділу.

Ключові слова: Джозеф Конрад, Україна, Польща, «українська школа», польський, креси, романтизм.

Artykuł poświęcony jest badaniu dyskursu Ukrainy w epistolariuszu i memuariystyce Józefa Konrada oraz wczesnej krytyce w kontekście tożsamości polaka, urodzonego na Ukrainie, a także przedstawienia kwestii określenia Ukrainy jako jednej z części integralnych Polski po trzecim rozbiore.

Słowa kluczowe: Józef Konrad, Ukraina, Polska, «szkoła ukraińska», polski, kresy, Romantyzm.

The article investigates the discourse of Ukraine in epistolary and memoir heritage by Joseph Conrad and the early criticism in the context of identifying him as a Pole born in Ukraine. The representatives of the «Ukrainian school» in Polish Romantic literature treated the Ukrainian land to be their native, such attitude was also characteristic for Joseph Conrad, trained by his father, «the last Polish romantic» in the tradition of Polish Romanticism.

Key words: Joseph Conrad, Ukraine, Poland, «Ukrainian school», Polish, Cresy, romanticism.

Ще у 1898 році Едвард Гарнетт, вважаючи Джозефа Конрада «художником з художників, якого відрізняє надзвичайна любов до всього живого і безумовне відчуття краси», писав: «Він показав нам обличчя Всесвіту, величезний невидимий океан життя, що вирує навколо нас. Таким даром володіють тільки ті, що народилися виспівувати людству — справжні поети» [33, с. 81]. Дослідження полікультурної парадигми творчості Джозефа Конрада починається з ґрунтовного аналізу польського бекграунда письменника в роботі Густава Морфа «Польська спадщина Джозефа Конрада», яка вийшла у 1930 році, зазначає Ів Ерво [25, с. 1]. Але ще Мауріцій Станевський у 1929 році у статті «Англійськість Конрада» робив спробу розгляду творчості письменника в ракурсі зв'язків з англійською та польською літературою.

Надалі Ян Перловський, Юзеф Уейський, Йежи Петркевич, Річард Джон Пишковський, Рафал Блют, Рамон Фернандес, Дуглас Х'юїтт, Седрик Ватт, Здзіслав Найдер, Ів Ерво, Джон Вейн, Барбара Косувна, Адам Гіллон, Віт Тарнавський, Веслав Крайка, Богдан Ричевський, Кетрін Райзінг, Марта Сквара, Людмила Войтковська, Марк Амусін, Оуен Ноулз, Шон Гастон, Рафал Копковський та інші вивчали ідиостиль Конрада в контексті англійської, французької, польської та російської культурних традицій. Левова частка припадає на студії дискурсу «Польща», при цьому Україна, яка була її інтегральною частиною, хоч і зазначалася місцем народження письменника, проте, — український хронотоп Конрада предметом вивчення дослідників не ставав. Не останню роль в цьому повинен відіграти ана-

ліз епістолярію і мемуаристики Конрада, виявлення проблеми функціонування українського дискурсу в ранніх критичних статтях та наукових розвідках, присвячених ідентифікації Джозефа Конрада як поляка, що народився в Україні.

Перш за все необхідно конкретизувати визначення поняття «Україна» в часи Джозефа Конрада, яке не співпадає з сучасним. Назва «Україна» застосовувалась для позначення окремої адміністративної територіальної одиниці, що входила до складу Польщі, власне, як і решта, наприклад, «Волинь», «Поділля» і «Галиція». Згадки про «Поділля, Волинь та Україну» зустрічаємо у Джозефа Конрада в його листі Едварду Гарнетту від 20 січня 1900 року [13, с. 246], в критичних статтях та есе літературного критика і перекладача Едварда Гарнетта [23, с. 331], у працях дослідників польської культури Тадеуша Яна Епштейна [22, с. 201; 21, с. 39], Анети Болдирев [6, с. 24, 26], Валерії Пержинської [2, с. 7].

Насправді Україною на той час вважалася Київщина, як вказують дослідники Тадеуш Ян Епштейн [21, с. 39] та Валерія Пержинська [2, с. 7]. Пов'язано це з перетворенням губернського складу південно-східних земель Речі Посполитої після третього поділу Прусією, Австрією та Російською Імперією, після чого у 1832 році на території Правобережної України було створено Київське генерал-губернаторство, яке включало Волинську, Подільську та Київську губернії [2, с. 15]. Саме Київська губернія і називалася Україною.

Якщо раніше місцем походження письменника могла зазначатися Польща (стаття невідомого автора «Нові письменники — М-р Джозеф Конрад», — «Bookman», May 1896 р.) [33, с. 55], Едвард Гарнетт був першим серед авторів ранніх критичних статей, хто, не вагаючись, вказав місцем народження саме Україну. Ставши близьким другом письменника, Гарнетт міг чути це від самого Конрада і з його першої рецензії в журналі «Academy» в 1898 році, що охоплювала творчість Конрада в цілому, почалося уважне й глибоке вивчення творчого доробку письменника.

Але надалі, в критичних статтях, що видавалися в періодичних виданнях, автори, і Едвард Гарнетт також, на Україну не вказують, зосереджуючись в аспекті походження письменника виключно на польському дискурсі (стаття невідомого автора «Конрад як особистість у сучасній літературі» у виданні «Academy» від 20 лютого 1904 р. [33, с. 120]; стаття без назви невідомого автора у виданні «Glasgow News» від 3 жовтня 1907 р. [33, с. 144]; Джона Голсуорсі у виданні «Fortnightly Review» від 1 квітня 1908 [33, с. 152]; Роберта Лінда у виданні «Daily News» від 10 серпня 1908 р. [33, с. 156]; Едварда Гарнетта — в «Nation» від 22 серпня 1908 р. [33, с. 165]; Форда Меддокса Форда — в «English Review», у грудні 1911 — березні 1912 рр. [33, с. 179]; невідписана стаття невідомого автора у виданні «Nation» від 2 жовтня 1915 р. [33, с. 222]; невідписана стаття невідомого автора у виданні «Nation» від 24 березня 1917 р. [33, с. 229]; Е. М. Форстера в «Abinger Harvest» у 1920 р. [33, с. 262]).

Польща як об'єкт і предмет досліджень в житті і творчості Конрада виступає в подальшому в розвідках Річарда Керла («Джозеф Конрад: Докладний розгляд», 1914) [19, с. 123–124], Мері Гаріет М. Кейпс («Мудрість і краса в творах Конрада», 1915) [7], Хелен Томас Фолет та Вільсона Фолета («Джозеф Конрад», 1918) [22, с. 320], Рут Ма-

тильди Стауфер («Джозеф Конрад та його романтичний реалізм», 1922) [34, с. 24], Генрі Луї Менкена («Джозеф Конрад», 1922) [29, с. 51–52], Джона Сазерленда («В море з Джозефом Конрадом», 1922) [35, с. 144], Густава Морфа («Польська спадщина Джозефа Конрада», 1930) [30, с. 1, 10–12, 16–17, 20, 27, 31, 45, 54, 70, 110, 112, 116–117, 123, 128, 144, 145–147, 163–164, 170, 180–182, 184–187, 192–193, 199–203, 206–207, 209, 219–220, 222], М'юріел Клари Бредбрук «Джозеф Конрад: Юзеф Теодор Наленч Коженівський: англійський геній з Польщі» (1941) [33, с. 5, 8, 42, 76].

Фактично тільки в кількох роботах дослідників тих років Україна Джозефа Конрада зазначається місцем його народження: у Едварда Гарнетта (1898) [33], Хью Уолпола (1914) [37], Томаса Вайса (1920) [5] та Густава Морфа (1930) [30].

Так, в своїй критичній статті в журналі «Academy» у 1898 році видатний перекладач і літературний критик Едвард Гарнетт, символічно називаючи Польщу і Україну — Сходом, цілком закономірно для англійця (де вони, згідно загальноприйнятій думці пересічного громадянина, розташовані по відношенню до Туманного Альбіону), а Велику Британію — Заходом, підкреслює впливи відповідно «західної» і «східної» літератури на художній стиль та поезику Конрада: «Здається, що мистецтво містера Конрада ніби розташовано на лінії, що розділяє Захід та Схід, природно “витікаючи” з країни, в слов'янських венах мешканців якої підмішано трохи східної крові, — з України» [33, с. 81]. Технічна майстерність Конрада, яка для англійців є дещо екстравагантною, впевнений Гарнетт, застосуванням засобів художньої виразності нагадує літературу сходу: «Часом він розвиває деяку пишність стилю <...> художник <...> завжди проявляє себе своєю невірною, зятятою любов'ю до краси, і в цьому міститься таємниця закоханості людства в художника <...> адже він завжди руйнує прозаїчне жорстке бачення коловороту життя, він завжди кидає промінь краси в банальні видовища прагматичного світу» [33, с. 81].

Цікаво, що Гарнетт вбачає саме український «аромат» в художньому стилі Конрада, хоча було б природніше говорити про польський. До речі, Генрі Луї Менкен у 1922 році у книзі «Передмови до творів Джозефа Конрада, Теодора Драйзера та Джеймса Хьюнекера», зауважуючи впливи саме польської традиції у мистецтві письменника, підкреслює чужоземний колорит: «...і до цього дня в стилі (Конрада. — О. Т.) можна знайти ознаки його походження. Періоди, які повторюються більше, ніж один раз, мають <...> іноземний присмак. В тому, як він підбирає дочечний варіант вислову, іноді відчувається, що це французька, або, може, навіть, польська фраза» [29, с. 51–52].

Дослідники українського контексту досить вірно визначають також і географічне місцезоташування самої України, — на південний схід від Великої Британії, чому, наприклад, Гарнетт дає визначення українській крові — «східна». Хью Уолпол вказує, що: «його місцем народження була Україна, що розташована на півдні Польщі» [37, с. 8]. В «Бібліографії творів Джозефа Конрада», виданій у 1920 році під редакцією Томаса Вайса, також позначено місцем народження письменника «Україна, південна Польща» [5, с. viii].

Густав Морф у своїй книзі «Польська спадщина Джозефа Конрада», вивчаючи походження письменника, досліджує шляхи, якими предки Конрада попали в Україну і, як і всі поляки, органічно сприймали цю землю невід'ємною частиною свого

існування. Так, його дядько по матері і опікун, Тадеуш Бобровський в своїх «Мемуарах» проникливо, «з безпомилковою точністю, що дивувала читача» [30, с. 6], характеризує національні осередки поляків, українців та росіян на Поділлі, Волині та Україні. Родина по матері Конрада оселилася в Україні тільки на початку XIX століття [30, с. 16]. Родичі Конрада по батьку, походючи з Литви, де вони займали найвищі керівні посади, врешті-решт також пов'язали свою долю з Україною. Щоб переїхати жити на Волинь, його дідусь продав свої землі на Поділлі, де в архівах залишилися документи про його походження, які відносились до XVIII ст. [30, с. 2].

Цікаво, що про долю своєї родини в контексті України Конрад розповідає в листах тільки небагатьом духовно близьким людям, серед них — поляки Вінсент Лютославський (лист від 9 червня 1897 року [12, с. 357]), Казімеж Валішевський (лист від 5 грудня 1903 [14, с. 89]) і англієць Едвард Гарнетт (лист від 20 січня 1900 року [13, с. 244]). Варто зазначити, що саме в цьому листі Едварду Гарнетту, назву англійською «Ukraine» письменник транскодує як «Ukraine»: англійськими літерами із українською літерою «і» (мабуть, на підсвідомому рівні). Хоча в решті випадків, у транскодуванні замість «і» завжди застосовує англійську літеру «i»: «Ukraine» [13, с. 246].

Згадки про Україну часто зустрічаються в листах Конрада. Проживаючи на той час в Англії, в листах своїй тіточці, Маргариті Порадовській, він пише про свої наміри відвідати Україну (від 17 травня 1893 р.) [12, с. 127], розповідає про нещодавню публікацію невеликого тому «мемуарів з маленьким вступом», які «не про Україну» (лист від 20 червня 1912 р.) [16, с. 76].

В листі Вінсенту Лютославському письменник зазначає, що за двадцять три роки він відвідав Україну всього двічі, коли приїздив до свого дядька (лист від 9 червня 1897 р.) [12, с. 357]. В листі Казімежу Валішевському від 5 грудня 1903 р. він також підкреслює, що два останні рази бачив свого дядька в Україні [14, с. 89].

Для митця ця земля не просто абстрактне поняття, пам'ятає він і українських людей, які зіграли певну роль в його житті. У листі від 11 квітня 1909 р. Р. Д. Макінтошу Конрад цитує слова «української селянки», як він зазначає, «на грудях якої був вигодуваний» [15, с. 214], а в листі критику Хью Уолполу від 18 червня 1917 р. згадує «свого молочного брата, українського селянина» [17, с. 92]. Спадає на думку, що мова йде про сина саме тої селянки-годувальниці.

В листі князу Євстахію Каєтану Сапезі від 20 лютого 1920 р., підкреслюючи рівнозначність для себе України і Польщі, згадує свій останній візит «в найбільш віддалену частину України», при цьому додає, що «з тих пір через смерть <...> дядька (він не має. — О. Т.) жодного листа, яке б давало ясну картину життя в Польщі» [18, с. 29]. Конрад був, як можна зрозуміти з листа, цим невдоволений, адже, якщо згадати, що Тадеуш Бобровський пішов з життя у 1893 році, не важко підрахувати, скільки часу тривала відсутність живого зв'язку письменника з батьківщиною, — приблизно 27 років.

Україна присутня в спогадах письменника і в книзі «Мемуари», що вийшли в 1912 році. Так, описуючи творчий процес над своїм першим романом «Примха Олмейра» під час подорожі на батьківщину, Конрад називає кінцевим пунктом призначення Україну замість Польщі, виправляючи сам себе: «це сталося <...> на моєму шляху до Польщі чи, якщо бути точнішим, на Україну» [11, с. 50].

Безумовно, близькі не могли не усвідомлювати значення для нього України. У книзі мемуарів про чоловіка, «Джозеф Конрад та його оточення», що вийшла у 1935 році, дружина Конрада, Джесі, описує, як Кенінгем Грим, на похороні письменника висловив належну шану своєму другу: «Після важкої праці життя чоловік великого духу почив нарешті спокійно в англійській землі, яку, ще будучи маленькою дитиною, бачив в снах у далекій Україні» [8, с. 414]. Звісно, те, що Конрад називав себе «джентльменом з України» (лист від 14 лютого 1901 року Юзефу Коженювському) [13, с. 323], не могло не позначитись на сприйнятті його оточуючими.

Аналіз листів Конрада дає картину стадійної ідеалізації рідної землі, яка поступово переходить в категорію раю на світі, оповивається романтичним флером, стає втіленням аркадійського міфу. Як пише Конрад у 1897 році Вінсенту Лютославському, «поневіряючись по всьому світу, я ніколи не покидав “Країну Спогадів”» («The Country of Remembrances») [12, с. 358]. Безперечно, спадає на думку, що саме цією «Країною» для Конрада і є Україна.

Юзеф Олейнічак зазначає, що письменник або художник часто звертаються до міфу, причому іноді це відбувається без участі діяльності його свідомості: «Вигнанці, як і (наші. — О. Т.) прабатьки, починають сумувати за втраченою батьківщиною, зберігаючи в своїх мріях і спогадах її образ ще до порушення природного порядку, і, нарешті, починають навіть цей образ ідеалізувати» [31, с. 90].

Ці довгі роки розлуки з рідною землею не могли не сприяти міфотворенню у творчому процесі митця і не могли не позначитись на філософсько-естетичній специфіці провидіння художніх світів. Вирішальну роль в цьому, як стверджує Густав Морф, відіграла польська прихована грань художньої натури автора, який, від себе додамо, формувався як особистість на теренах української землі.

У Конрада, переважно, міфотворення відбувається в імпліцитній формі, в творах «Примха Олмейра», «Вигнанець з островів» «Лорд Джим», «Серце темряви», «Ностромо» та «Порятунок» спостерігається маніфестація прихованих польських національних архетипів. В мемуарах та листах письменника простежується демонстрація комплексу поляка-шляхтича, що народився в Україні і ставиться до цієї землі як до своєї «малої вітчизни». Проте, в його спогадах у «Мемуарах» та повісті «Князь Роман» має місце експліцитне міфотворення, здійснюється відкритий сентиментальний вияв почуттів в патріотичних обрисах до України.

Тільки вслухатись, як поетично вже добре відомий у Великій Британії майстер художнього слова описує рідні пейзажі, які не забувалися в далекій англійській землі. Лад, настрої і стиль описів Конрада рідного краю в мемуарах сповнені ностальгічної тональності: мінорний та меланхолійний лад, ліричний настрої, рясно забарвлений засобами художньої виразності, — метафорами, епітетами і порівняннями: «На рівнинах знову побачив я захід сонця, яке було таке ж, як і в подорожах мого дитинства. Воно сідало, яскраве і червоне, занурюючись у сніг, ніби сідаючи в море. Двадцять три роки пройшло вже з тих пір, як я бачив останній раз, як сонце сідає в цій землі; а ми поїхали далі в темряву, яка швидко впала на люті, безкрайні простори снігів по всій українській рівнині, що простиралася до краю білої землі, яка з'єднувала зоряне небо, вирости чорні тіні та брили дерев поблизу села. Повз нас повільно сковзли кілька котеджів і низька нескінченна стіна,

і, нарешті, підморгуючи кризь частокіл ялинок, показалися вогні будинку господаря» [11, с. 55]. У ліричній розповіді автора бринить нескінченна туга за минулим життям, за красою і неповторністю ландшафтів вітчизни.

Густав Морф, вивчаючи особливості психологічної адаптації Конрада в англійському суспільстві, підкреслював схожість ландшафтів англійського маєтку письменника у графстві Кент з українськими пейзажами: «Приймаючи рішення оселитися в Кенті, Джозеф Конрад був надзвичайно щирий сам з собою. Адже Кент, більше ніж інші частини Англії, нагадував йому (як він сам іноді говорив своїм друзям) хвилясті рівнини України, суцільно вкриті полями та луками, де він провів своє дитинство» [30, с. 125].

В єдиному художньому творі, присвяченому польській національній ідеї, повісті «Князь Роман», Конрад також залучає український контекст. Ось як він описує українську землю, як він зазначає, «наших (польських. — О. Т.) південних провінцій» [9, с. 56]. Конрад насправді згадує роки, які він провів в домі дядька, Тадеуша Бобровського у Новофастові, дозволяючи нам, вказує Густав Морф, «кинути допитливий погляд на один епізод із свого дитинства, час, який, ймовірно, був найщасливішим в його житті» [30, с. 46]. В описах природи автор робить ліричний відступ від сюжетної лінії: «Це було глибокої зими. Велика галявина була така чиста і гладка, як альпійське сніжне поле, — біла периста рівнина, що блищала та іскрилася під сонцем, неначе посипана алмазним пилом, злегка нахилена до озера — довгого хвилястого шматка блакитної замерзлої води, що виглядало більш щільним і міцним, ніж земля. Стояло низько холодне, діамантове сонце, його золоті відблиски падали на хвилястий горизонт великих бриж снігу, серед яких села українських селян залишалися поза полем зору, подібно скупченням човнів, прихованих в заглибленнях рухливого плинного моря. І все було огорнуто великою тишою» [9, с. 56] (необхідно підкреслити, у головного героя, князя Сангушко родовий маєток був розташований неподалік від Славути [28] на Поділлі).

Таке відношення до української землі, як до своєї батьківщини, було характерне для тих поляків, що були родом з цієї території, до речі, залишився цей феномен в польській культурі й по сьогодні. Вихідці з шляхетських родин з Поділля та Волині, поети-романтики представляли «українську школу» польського романтизму. Конрад, який, народився в селі Терехово біля українського Бердичіва, безсумнівно, теж ставився до цієї землі як до рідної. Адже завдяки своєму батькові, польському патріоту, що постраждав від властей Російської Імперії за участь у польському січневому повстанні, Аполону Наленч-Коженювському, якого називали останнім польським романтиком, маленький Юзеф Конрад був вихований у любові до рідної польської культури та літератури (невипадково друге ім'я було дано хлопчикові на честь головного героя поеми Міцкевича «Конрад Валленрод»).

Письменник не міг бути необізнаний з представниками «української школи»: Томашем Падурою, Антонієм Мальчевським, Юліушем Словацьким, Юзефом Богданом Залеським, Міхалом Грабовським, Северином Гощинським, які сприймали Україну як «малу вітчизну», ставились до неї як до елегантного раю на землі, з його вишневими садками, мальовничими степами та лісами, мужніми козаками, ефектними дівчатами та сумними піснями, хапаючими за серце. Відносився до цієї школи і Юзеф Ігнацій

Крашевський, автор творів з української тематики, один з найкращих друзів батька [30, с. 31] і хрещений Конрада. Внаслідок «порогового існування України, і якоюсь мірою і Польщі» всім їм властиве було трактування України як «спільної “власності”, спільного материка» [24, с. 173]. Відлуння такого сприйняття має місце і у Конрада, який, вочевидь, знав про це явище в польській літературі не за чутками.

«Міфічне звучання української теми», за висловом Григорія Грабовича, було характерне для «української школи». На думку дослідника, «утвердження польського романтизму як такого <...> відбувається на базі української <...> тематики» [24, с. 173]. Більше того, точилися дискусії про «можливість якоїсь нової <...> польсько-української політичної формації на території Правобережної України» [24, с. 173] (ця традиція позначилась і на діалозі культур у ХХ столітті, адже, як зазначає Ростислав Радишевський, у 1930-х роках на сторінках часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński» обговорювали «проблему українсько-польського діалогу в його багатоаспектному вимірі <...> автори часопису демонстрували своє ставлення до українсько-польських відносин крізь призму прометейського руху, мета якого — створення об'єднання визволених народів, що разом із Польщею захищатимуть свої терени від Росії» [4, с. 10]).

Таким чином, польський міф про Україну органічно вписується в «ідеологію романтичного націоналізму» та «романтичну патріотичну традицію» [26, с. 10], який ґрунтується на «фундаментальних категоріях релігії, географії, звичаїв та історії» [36, с. 1, 6; 27, с. 28]. Ця ситуація характерна для польсько-українських кресів, де, як підкреслює Ростислав Радишевський, була тяглість традицій літератури українсько-польського пограниччя, яка особливо проявилася в епоху романтизму [3].

Незважаючи на бажання відмежуватися від польського «романтичного націоналізму» [26, с. 10], міфічне бачення України простежується і у Конрада, адже досі пропонується обговоренню дискурс «Наскільки обґрунтовано можна вважати, що Конрад продовжує традиції <...> Міцкевича та Словацького?» [27, с. 29], але знов — в імпліцитній формі, якщо згадати сліди його польської міфологеми в «малайських» та «африканських» творах.

На думку Юрія Косача, ми, українці «могли багато дечого найти (нам. — О. Т.) потрібного і для національної душі цілющого», наближаючись до Конрада завдяки його концепції «величі людини тільки в “службі добру”», уславленню «нового людського віку» та «волі й енергії людської». Конрад впевнений, що «стоїцизм, мужнє, спокійне становище супроти життя й світу» неминуче призведе до «здійснення гуманізму». А такий відважний песимізм, властивий українцям, вважає Косач, «радикально протилежним екзальтованому містицизму росіян (та. — О. Т.) одчайдушному романтизмові поляків» [1, с. 25].

Тема «Конрад і Україна» ще чекає подальших досліджень, і вивчення українського дискурсу в ранньому критичному огляді та епістолярній і мемуарній спадщині письменника може бути поштовхом. Створення витвору мистецької уяви для сторонніх завжди залишиться до кінця незбагненим і вивчення українського дискурсу в творчості Конрада допомагає підняти вуаль над плином визволення образів минулого, які справили значний вплив на реалізацію творчих засад письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Косач Ю. Джозеф Конрад. Конкістадор з України / Юрій Косач // Час. — 1946. — 3 листопада.
2. Пержинская В. А. Семейные отношения польского дворянства юго-западных губерний Российской империи в первой половине XIX века : автореф. дис. ... канд. истор. наук : 07.00.00 — Исторические науки; 07.00.03 — Всеобщая история (новое и новейшее время) / Валерия Александровна Пержинская ; МГУ им. М. В. Ломоносова. — Москва, 2011. — 28 с.
3. Радишеський Р. «Українська» та «польська» школи в літературі українсько-польського пограниччя / Р. Радишеський // Київські полоністичні студії. «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя : [збірник наукових праць]. — К. : Університет «Україна», 2005. — Т. VII. — С. 7–30.
4. Радишеський Р. «Biuletyn Polsko-Ukraiński» в історії українсько-польського діалогу культур / Р. Радишеський // Київські полоністичні студії. Польсько-український бюлетень: європейська традиція діалогу культур : [збірник наукових праць]. — К. : Університет «Україна», 2011. — Т. XVIII. — С. 10–18.
5. A Bibliography of the Writings of Joseph Conrad (1895–1920) / by Thomas J. Wise / Joseph Conrad. — London : Richard Clay and Sons, Ltd., 1920. — 111 p. Bradbrook M. C. Joseph Conrad: Józef Teodor Konrad Nałęcz Korzeniowski: Poland's English Genius / Muriel Clara Bradbrook. — Cambridge University Press, 1941. — 90 p.
6. Bołdyrew A. Obyczajowe aspekty kojarzenia małżeństw w rodzinie polskiej w wyższych grupach społecznych w drugiej połowie XIX i na początku XX w. / Aneta Bołdyrew // Piotrkowskie Zeszyty Historyczne. — 2010. — Т. 11. — S. 21–41.
7. Capes M. H. M. Wisdom and Beauty from Conrad / Mary Harriet M. Capes. — London ; New York : Andrew Melrose, LTD., 1915. — 152 p.
8. Conrad J. Joseph Conrad / Jessie Conrad. — Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1959. — 478 s. — Przełożyła Wanda Nałęcz-Korzeniowska.
9. Conrad J. Książę Roman // Conrad J. Opowieści zasłyszane: Dusza wojownika — Książę Roman — Opowieść — Czarny Sternik / z przedmową R. B. Cunninghame'a Graham'a / Joseph Conrad. — Warszawa : Dom książki polskiej spółka akcyjna, 1928. — S. 51–80. — Przełożyli Teresa X. Sapieżyna i Stanisław Wyrzykowski.
10. Conrad J. Notes on Life And Letters / Joseph Conrad. — London : William Heinemann, 1921. — 372 p.
11. Conrad J. Some Reminiscences / Joseph Conrad. — London : Eveleigh Nash, 1912. — 248 p.
12. Conrad J. The Collected Letters of Joseph Conrad: In 9 Volumes / Joseph Conrad / Edited by Frederick R. Karl and Laurence Davies. — Cambridge ; New York ; Port Chester ; Melbourne ; Sydney : Cambridge University Press, 1983. — V. 1 (1861–1897). — 446 p.
13. Conrad J. The Collected Letters of Joseph Conrad: In 9 Volumes / Joseph Conrad / Edited by Frederick R. Karl and Laurence Davies. — Cambridge ; London ; New York ; New Rochelle ; Melbourne ; Sydney : Cambridge University Press, 1986. — V. 2 (1898–1902). — 483 p.
14. Conrad J. The Collected Letters of Joseph Conrad: In 9 Volumes / Joseph Conrad / Edited by Frederick R. Karl and Laurence Davies. — Cambridge ; New York ; New Rochelle ; Melbourne ; Sydney : Cambridge University Press, 1988. — V. 3 (1902–1907). — 532 p.
15. Conrad J. The Collected Letters of Joseph Conrad in 9 Volumes / Joseph Conrad / Edited by Frederick R. Karl and Laurence Davies. — Cambridge ; New York ; Port Chester ; Melbourne ; Sydney : Cambridge University Press, 1990. — V. 4 (1908–1911). — 548 p.
16. Conrad J. The Collected Letters of Joseph Conrad in 9 Volumes / Joseph Conrad / Edited by Frederick R. Karl and Laurence Davies. — Cambridge ; New York ; Melbourne : Cambridge University Press, 1996. — V. 5 (1912–1916). — 721 p.

17. Conrad J. *The Collected Letters of Joseph Conrad in 9 Volumes / Joseph Conrad / Edited by Laurence Davies, Frederick R. Karl and Owen Knowles.* — Cambridge ; New York ; Melbourne ; Madrid ; Cape Town : Cambridge University Press, 2002. — V. 6 (1917–1919). — 570 p.
18. Conrad J. *The Collected Letters of Joseph Conrad: In 9 Volumes / Joseph Conrad / Edited by Laurence Davies and J. H. Stape.* — Cambridge ; New York ; Melbourne ; Madrid ; Cape Town ; Singapore ; São Paulo : Cambridge University Press, 2005. — V. 7 (1920–1922). — 656 p.
19. Curle R. *Joseph Conrad: A Study / Richard Curle.* — New York : Doubleday, Page and Company, 1914. — 266 p.
20. Epsztein T. J. *Edukacja dzieci i młodzie y w polskich rodzinach ziemianskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie wieku / Tadesz Jan Epsztein.* — Warszawa, 1998. — S. 39–40.
21. Epsztein T. J. *Małżeństwa szlachty posesorskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1815–1880 / Tadesz Jan Epsztein // Społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku.* — T. 9. — *Studia o rodzinie.* — Warszawa, 1991. — S. 201–238.
22. Follett H. T., Follett W. *Joseph Conrad // Follett H. T., Follett W. Some Modern Novelists : appreciations and estimates / Helen Thomas Follett, Wilson Follett.* — New York : Henry Holt and Company Publishers, 1918. — 390 p.
23. Garnett E. *Miejsce Conrada w literaturze Angielskiej / Edward Garnett // Conrad w oczach krytyki światowej / Pod redakcją Henryka Krzeczowskiego / Wyboru dokonał Zdzisław Najder.* — Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974. — S. 329–363.
24. Grabowicz George C. *Between History and Myth: Perceptions of the Cossack Past in Polish, Russian and Ukrainian Romantic Literature // American Contributions to the Ninth International Congress of Slavists.* — Kiev, 1983. — P. 173–188.
25. Hervouet Yv. *The French Face of Joseph Conrad.* — Cambridge ; New York ; Port Chester ; Melbourne ; Sydney : Cambridge University Press, 1990. — 372 p.
26. Kopkowski R. *Conrad wobec polskiego dziedzictwa / Rafal Kopkowski // Przegląd Humanistyczny.* — 2007 (Rok LI). — 4 (403). — S. 1–19.
27. Kopkowski R. *Joseph Conrad's Essays and Letters in the Light of Postcolonial Studies / Rafal Kopkowski // Yearbook of Conrad Studies (Poland).* — Kraków. — 2011. — Vol. 18. — P. 23–41.
28. *Książę Roman Adam Sanguszko — «Sybirak».* — Sanguszkowie.mht. — електронний ресурс.
29. Mencken H. L. *Joseph Conrad // Mencken H. L. A Book of Prefaces (Joseph Conrad, Theodore Dreiser, James Huneker) / Henry Louis Mencken.* — New York : Alfred A. Knopf, 1922. — P. 11–64 (296) p.
30. Morf G. *Polish Heritage of Joseph Conrad / Gustav Morf.* — New York : Haskell House, 1965. — 280 p.
31. Olejniczak J. *Arkadia i małe ojczyzny (Vincenz — Stempowski — Wittlin — Miłosz) / Józef Olejniczak.* — Kraków : Oficyna Literacka, 1992. — 245 s.
32. Pyszkowski R. J. *Josep Conrad Korzeniowski and his Polish Heritage / Richard John Pyszkowski.* — Brooklyn ; New York, 1952. — 107 p.
33. Sherry N. *Joseph Conrad: The Critical Heritage / edited by Norman Sherry / Norman Sherry.* — London and New York : Routledge, 2005. — 318 p.
34. Stauffer R. M. *Joseph Conrad: His Romantic-Realism / Ruth Matilda Stauffer.* — Boston : The Four Seas Company, 1922. — 128 p.
35. Sutherland J. G. *At Sea With Joseph Conrad / John Georgeson Sutherland.* — Boston ; New York : Houghton Mifflin Company, 1922. — 184 p.
36. Thompson Ewa M. *Imperial Knowledge. Russian Literature and Colonialism / Ewa M. Thompson.* — London ; Westport : Greenwood Press, 2000. — VIII + 239 p.
37. Walpole H. *Joseph Conrad / Hugh Walpole ; general editor : Bertram Christian.* — New York : Henry Holt and Company, 1914. — 138 p.